

susceptible d'intéresser les historiens des idées (de leur élaboration, mais aussi de leur diffusion et de leur réception), du journalisme, des relations culturelles internationales. Le défi que constituait l'étude simultanée de la République des Lettres et du journalisme dans l'espace de l'Europe de l'Est et du Nord est magistralement relevé. Souhaitons que d'autres travaux allant dans la même direction voient le jour.

HUBERT BOST, ECOLE PRATIQUE DES HAUTES
ETUDES, SORBONNE

Bosma, Ulbe, **Indiëgangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken**

(Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 333 blz., ISBN 978 90 351 3501 7).

In *Indiëgangers* schetst Bosma de achtergrond van meer dan 300.000 Nederlanders die tussen 1812 en 1962 naar Nederlands-Indië en Nieuw Guinea vertrokken. Hij doet dat door macro gegevens te combineren met verhalen van individuele Indiëgangers. Een belangrijke basis voor de macro gegevens vormt de Historische Steekproef Nederland (HSN). In de HSN zijn de persoonsgegevens van 80.000 personen, geboren in Nederland tussen 1812 en 1922 opgenomen. Meer dan 1,5 procent van hen vertrok als volwassene naar Indië. De trek naar Indië werd tot 1880 gedomineerd door militairen, daarna nam het aandeel burgers toe. Dankzij de HSN is Bosma in staat om iets te zeggen over de achtergrond van de militairen en van de burgers. De combinatie van historisch statistisch materiaal en individuele verhalen is uniek. Door bovendien vergelijkingen met andere landen en de migratie naar Amerika te maken, is het mogelijk om reliëf te geven aan het verhaal van de Indiëgangers.

Nederlands-Indië was een kolonie waar naast Nederlanders juist ook veel andere, vreemde, nationaliteiten een belangrijke rol speelden. Bosma vergelijkt de Nederlandse koloniale politiek met

de Britse en laat zo zien dat beide koloniën deel uitmaakten van de mondiale handelspolitiek. In de tweede helft van de negentiende eeuw domineerden niet-Nederlandse handelaren zelfs in de Nederlandse kolonie. Dit was de tijd dat er nog weinig burgers naar Indië vertrokken. Dat in het midden van deze eeuw wel vele duizenden militairen kwamen, waarvan tachtig procent het niet overleefde, was het gevolg van de oorlogen die werden gevoerd om het Nederlandse gezag te vestigen of bestendigen.

In het midden van de negentiende eeuw, leefde de plantage-economie op Java op. Dit resulteerde echter niet in het ontstaan van volksplantingen. Bosma beschrijft dat ook de economische problemen in Europa en daarmee gepaard gaande hongersnood en verpaupering niet zorgden voor een massaal vertrek naar Indië. Hier gaat hij ook wat dieper in op het verschil tussen migratie naar Amerika en Indië. De Indiëgangers kwamen vooral uit de steden en de 'Amerikagangers' van het platteland. Deze laatsten waren bovendien landverhuizers, terwijl de meeste Indiëgangers voor een carrière naar de kolonie gingen. Hoewel er wel hier en daar met landbouwkolonies werd geëxperimenteerd, kwam dat in Indië nergens van de grond. Ook werden er wel pleidooien gehouden voor het vestigen van volksplantingen. Nederlands-Indië bleef echter evenals Brits-Indië een exploitatie-kolonie. Dit werd nog onderstreept doordat handarbeid door blanken in Indië onwenselijk werd gevonden. Veranderingen kwamen als gevolg van de technische vooruitgang. Met de komst van onder andere nieuwe communicatie- en transportmogelijkheden ontstond ook behoefte aan een bepaald soort Indiëganger: technici. Omdat de techniek uit Europa kwam, werden de daarmee samenhangende beroepen ook voorbestemd voor de Europeanen.

Het laatste hoofdstuk wijdt Bosma aan de migratie vanaf circa 1900. Hij laat zien dat er een koloniaal circuit ontstond waarin Indiëgangers van en naar Indië reisden. De kinderen studeerden in Nederland en met enige regelmaat hadden de Indiëgangers groot verlot in het moederland. De

migratie naar Indië werd in de eerste decennia van de twintigste eeuw mede beïnvloed door de economische crisis: vooral onder de geschoolde midden klasse werd Indië gezien als een alternatief voor het deplorabele Nederland. Een van de gevolgen voor Indië was dat binnen de Europese samenleving een onderscheid ontstond tussen mensen die in Indië bleven en zij die na verloop van tijd weer naar Nederland terugkeerden. Na een piek in de migratie tijdens het interbellum kwam de migratie tijdens de Tweede Wereldoorlog tot stilstand. De dekolonisatie tussen 1945 en 1949 en de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië maakte een einde aan de gang naar 'Indië'. Het resulteerde in een omgekeerde stroom die tussen 1945 en 1962 een kleine 300.000 mensen naar Nederland bracht.

Het reliëf had sterker gekund als Bosma zijn vergelijkingen iets verder of systematischer had uitgewerkt. Nu beperken veel vergelijkingen zich tot opmerkingen dat het elders ook zo was of juist anders. De vergelijkingen werken daardoor vooral relativerend en indiceren dat de situatie in Indië vaak niet uniek was, maar geven geen inzicht in het waarom of hoe. In het boek ontmythologiseert Bosma enkele keren bestaande opvattingen. Zo zegt hij dat het beeld van Harderwijk, het werfdepot voor militairen, als rioolputje van Europa niet klopt. Op basis van de HSN laat hij ook zien dat de rekruten zeker niet tot het schuim der natie behoorden. Het is echter jammer dat hij in zijn boek niet echt in discussie gaat met de auteurs die dat schijnbaar beweren. Bosma doet dat ook niet over, zoals hij het zelf noemt, het 'geromantiseerde beeld', over de cultuuromslag die optrad nadat in het begin van de twintigste eeuw steeds meer Europese vrouwen naar Indië kwamen en de Indische vrouwen van hun positie stootten. Dat beeld mag 'in de prullenbak' schrijven Bosma (20). Zo'n populistische afwijzing vraagt om een gedegen discussie van wat dat beeld dan was, wie dat heeft geschetst en waarom het niet klopt. Nu blijft het helaas bij een suggestie.

Indiëgang is een waardevolle bijdrage aan de studie van de Indische geschiedenis. Het biedt reliëf aan wat we al weten over de migratie naar Indië,

maar vraagt om een vervolg met uitgebreidere vergelijkingen en discussie.

FRIDUS STEIJLEN, KITLV LEIDEN

Oxenaar, Aart, ***P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme. Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009; Rotterdam: NAI Uitgevers, 2009, 666 blz., ISBN 978 90 5662 624 2).

De laatste jaren is er een groeiende aandacht voor P.J.H. Cuypers (1827-1921). In talrijke tentoonstellingen en publicaties komt hij steeds meer naar voren als een veelzijdig architect en kunstenaar. Dit lijvige boek maakt deel uit van deze nieuwe belangstelling. Het idee voor deze studie is meer dan twintig jaar terug ontstaan: in de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen in Nederland en België de aandacht voor de neogotiek groeide. Oxenaar stond mede aan de basis van de herwaardering voor de neo-gotiek en voor het oeuvre van architect Cuypers. Vanaf dit vroege begin had Oxenaar interesse voor de theoretische standpunten die Cuypers ontwikkelde. In dit boek bestudeert Oxenaar de verhouding tussen het architectonisch theoretisch denken en de praktijk van het bouwen zelf.

Het boek opent met de beschrijving van de opleiding van Cuypers. Vanaf het begin van zijn loopbaan was de architect sterk geïnspireerd door de neogotische beweging. De stichting van het 'Atelier de Sculpture Religieuse Georges, Cuypers, Stoltenberg' te Roermond opgericht door architect Cuypers, de beeldhouwer Georges en de fabrikant Stoltenberg vormde de basis voor een katholiek bouwplan en theoretisch betoog (44). In de hoofdstukken twee tot vier komt de eerste fase van Cuypers' praktijk aan de orde. Op een boeiende wijze vertelt Oxenaar hoe Cuypers zijn ideologie wilde vertalen in een bouwpraktijk. Alhoewel hij